

СИНФ СОАТИНИ ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.

Тулегенова Дилфуза Эргаш қизи.

Тошкент шаҳридаги Ёджу техника институти 4-курс тингловчиси

Аннотация: Мазкур мақола умумтаълим мактабларида синф соатларини жорий этишнинг назарий-методологик асосларига бағишланган. Таълим тизимини тубдан лойиҳалаштириш бугунги замонавий таълимнинг энг долзарб вазифаси саналади. Умумтаълим мактабларида синф соатларини мазмунли ўтказиш, ўқувчиларни ижодкорликка ўргатиш, эркин фикрлашга ундаш ғоялари илгари сурилган. Ўқувчига танлаб ўқишни ўргатган ҳолда, уни китобхонликка жалб қилиш ва китобхонлик маданиятини ривожлантиришга бўлган эътиборни янада кучайтириш бугунги педагог кадрлардан жонбозликни талаб қилади. Бунинг учун замонавий таълим сифати ва самарадорлигини янада ошириш, бадиий матн таҳлилини лойиҳалаштириш, матн таҳлилида бир ёки бир нечта ёндашувларни танлаш, таҳлил қилиш усулларига алоҳида эътибор бермоқ лозим.

Таянч сўзлар: матн, бадиий таҳлил, усул, ўрганиш, педагогик технология, имманент, контекст, изланиш, мафкура, маънавият.

Турли даражадаги (мактабгача таълим, бошланғич, ўрта, олий касбий таълим) ишлаб чиқариш ва таълим тизимининг ўзаро таъсирига бағишланган кўпгина нашрлар мавжуд (масалан, А. Беляева; Кустова Ю.А., Шуберт Ю.Ф. ва Козлов А.В.; Матросова П.Г. ва бошқалар).

Ушбу нашрларда ҳамкорликнинг турли жиҳатлари бўйича тадқиқот натижалари келтирилган. Ишлаб чиқариш ва таълим тизими кўп ишларда номувофик объектлар сифатида кўриб чиқилади. Шу билан бирга, ушбу мураккаб объектларнинг янги тизимга қўшилиши жиддий ўрганилмаган. Шу сабабли, саноатни ривожлантириш тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда, корхоналар ва ўқув муассасалари ўртасида самарали ҳамкорликни таъминлайдиган назарий ва услубий масалаларни ишлаб чиқиш долзарбдир.

Бир томондан, узлуксиз таълими тизими жамият субъекти сифатида фан, маданият ва таълимнинг маркази бўлиб хизмат қилади.

Ушбу тизимда етакчи ўрин университетларга берилади. Бошқа томондан, касб-ҳунар таълими тизими иқтисодиёт субъекти ҳисобланади. У кадрлар тайёрлаш бўйича давлат буюртмаларини бажариш учун давлат ресурсларидан фойдаланади ва миллий иқтисодиётнинг техник ривожланишининг кафолати ҳисобланади.

XXI асрни «тезлик асри», «интеграция асри», «ахборот асри» деб аташади. Сху билан бирга уни «таълим асри» дейиш ҳам мумкин. Таълим ҳар қандай

давлатнинг энг муҳим ва устувор соҳасидир. Шу туфайли кўплаб ривожланган ва тез тараққий қилаётган мамлакатлар миллий таълим тизимини ривожлантиришни энг муҳим стратегик йўналиш сифатида белгилайдилар.

XXI асрда инсониятнинг олдида янги глобал муаммоларни ҳал қилиш вазифаси турибди. Бу дунё табиий ресурсларининг чексиз эмаслигини англаш, энергетик танглик, экологик муаммолар, инсониятни зарур ресурслар (озик-овқат, саноат хом ашёси, энергия манбалари ва бошқалар) билан таъминлаш, инсон саломатлиги муаммолари, қашшоқлик муаммоси, саноат ривожланиши йўналишларининг ўзгариши, инсон ҳаётининг ижтимоий шароитини тубдан ўзгартириш, одамларнинг яшаш муҳитини кенгайтириш, барча халқлар учун тинчликни таъминлаш, ривожланаётган мамлакатларда аҳолининг кескин ўсишини тартибга солиш ва бошқалардир. XXI асрда таълим дунёдаги ушбу глобал муаммоларни ҳал қилишга хизмат қилиши керак. Демак, замонавий таълим шахсни жамият аъзоси сифатида меҳнат фаолиятига тайёрлайди.

Бугун таълимнинг муқобил усуллари кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Бу дунёнинг истаган бурчагидан туриб онлайн тарзда маълумот олиш имконини беради. Бироқ олий маълумотли бўлишнинг ўзи йётарли эмас – ўқув юртини ҳам, мутахассисликни ҳам тўғри танлай билиш керак. Олий маълумот тўғрисидаги диплом аввалгидек юқори даромад ва мақомни таъминлаб бера олмаяпти. Ҳаёт шуни кўрсатмоқдаки, таълим давомида касбий лаёқатга эга бўлган шахслар тезроқ муваффақиятга эришадилар. Касбий лаёқат эса эгалланган билим, кўникмаларни малакага айлантириш ва аста-секин малакадан тажрибага, тажрибадан маҳоратга этишишдир.

Маълумки, синф соатлари ўқувчининг зарур билимларни эгаллаши учун имконият ва вақт реал ҳаётдагидан кўра кўпроқ бўлади. Агарда ўқиш даврида билим олиш сизнинг жуда кўп куч-ғайратингизни олаётган бўлса, сиз шу жараёнда ўз устингизда ишлаш ҳамда синф соатига вақтингиз етмаса, иш фаолиятини бошлаганингиздан кейин буларнинг ҳаммасига қаердан вақт топасиз? Модомики сиз мактабда ўқиш давридаёқ ўз устингизда ишламас экансиз, уни тугатгандан кейин бир неча йил ўтгач, ҳаётдан бутунлай орқада қолиб кетганингизни тушуниб қоласиз. Олий таълим муассасаси билим бермайди, у билимларни олишга ўргатади, деган фикр айни ҳақиқатдир. Олий таълимда талабага нимани ўрганиш ва қандай ўрганиш кераклиги ҳақида йўлланма берилади. Билимлар ҳажми эса талабанинг тиришқоқлигига боғлиқ. У ўзининг бўлажак касбини қанчалик севса, унинг билим олишга интилиши шунчалик кучли бўлади.

Бугун дунёда тахминан 200 минг олий таълим муассасаси бор. Ҳар йили йирик экспертлар томонидан энг яхши университетлар рейтинги ўтказилади.

Ушбу рейтингда эгалланган ўринга қараб абитуриентлар қайси оилӣ таълим муассасасига кириш ҳақида бош қотирадилар.

Замонавий синф соатлари ўқувчи-талабаларнинг эгаллаётган билимлари мустаҳкам бўлишига қаратилиши билан бир қаторда уларни ижодкор, изланувчан бўлишга, берилган билимларни қиёсий таҳлил қилишга ва улар асосида мустақил хулоса чиқаришга ўргатади.

Синф соатларида тил ўқитишнинг янги технологияларига бағишланган ишларда, жумладан, соҳавий терминлар иштирокидаги тест топшириқлари воситасида касбий нутқни шакллантириш; вазиятли ўйинлар, мультимедиа тақдимотлари ҳамда лойиҳали таълим технологияси ёрдамида касбий мулоқот юритишга ўргатиш; касбий вазиятлар акс этган видеоматериаллар орқали нутқ ўстириш; реклама воситасида талабаларни касбий мулоқотга йўналтириш; соҳавий матнлар орқали монологик нутқ тузишни ўргатиш масалалари тадқиқ қилинган.

Ўзбекистонлик олимлардан Р.Ниёзметова рус синфлари ва гуруҳларида синф соатларида адабий материалларни ўрганиш жараёнида ахборот технологияларини қўллаш методикасини ёритиб берган. С.Адилова томонидан рус гуруҳларида синф соатлари машғулотларни компьютер воситасида ташкил этишнинг назарий асослари ишлаб чиқилган, айрим мавзулар бўйича электрон ишланмалар, электрон дарсликка киритилиши мумкин бўлган таълимий дастурлар сценарийлари ва лойиҳаси тузилган. Н.Умарова электрон таълимий ишланмалар ёрдамида талабаларининг синф соатларида ўзбекча ёзма нутқини ўстириш тамойиллари, мазмуни ва усуллари, таълимда мультимедиа ва слайдлар туркуми, Интернетдан фойдаланиш масалаларини ўрганган.

Синф соатларида ўқувчиларнинг турли хил вазиятларда оғзаки касбий мулоқотни амалга ошириш қобилиятини ривожлантириш давлат тили таълимининг асосий мақсади ҳисобланади. Ушбу мақсадда ўзбек тилидан амалдаги дарсликлар ва ўқув қўлланмаларда қисқа суҳбат матнлари ва боғланишли матнлар юзасидан савол-жавоблар асосида амалга ошириш кўзда тутилган бўлиб, асосан, матн устида ишлаш, муайян мавзу бўйича (ижтимоий йўналишдаги олий таълим муассасаларида турли ижтимоий мавзуларга оид, иқтисодий, ҳуқуқий ҳамда техник йўналишларда эса мутахассисликка оид) матн тузишга оид топшириқлар берилган. Бундай топшириқлар, одатда, матн мазмунига оид саволларга жавоб беринг, матндан муайян грамматик шаклларни топинг каби топшириқлардан иборат бўлиб, талабаларнинг боғланишли нутқ малакаларини ривожлантириш, оғзаки нутқини шакллантириш, луғат захирасини бойитиш учун етарли эмас.

Амалда рус гуруҳларида асосан диалогик нутққа кўпроқ эътибор қаратиб келинаётганини таъкидлаш мумкин. Монологик нутқ кўринишлари эса фақат

мактаб, коллеж, олий таълим дарсликларига киритилган ижтимоий мавзулар доирасидагина шакллантирилмоқда. Айнан касбий соҳада монологик нутқни ривожлантиришга ўқув адабиётларида алоҳида эътибор қаратилмаган.

Шу билан бирга, рус гуруҳларда ўзбек тили таълимида асосан тайёр матнларни лингвистик таҳлил қилиш, таржима қилиш методларидан фойдаланиб келинганлиги маълум. Бироқ ўзбек тили машғулотларининг бугунги кундаги ҳолати касбий нутқни шакллантиришда фақатгина матнларнинг мазмунини ўрганиш ва айрим соҳавий терминлардан кундалик фаолиятда фойдаланишнинг ўзи самара бермаслигини тасдиқламоқда. Давлат тилини ўқитишда коммуникатив тамойил асосида таълим методлари оғзаки сўзлашув услубини ривожлантиришга қаратилган ҳолда, ёзма нутқ билан узвий боғлиқ бўлган расмий оғзаки мулоқот турига етарли эътибор берилмади. Мулоқотнинг айнан шу тури мутахассиснинг касбий лаёқатида муҳим ўрин тутади.

**Талабаларнинг боғланишли нутқини шакллантириш босқичлари
ва машқлар турлари**

Босқичлар	Машқ мақсади	Машқ турлари
А – Илк босқич (нутққа тайёрлов)	1. Эшитиш ва кўриш воситасида билиб олиш.	1.Эшитиш ёки кўриш. 2.Эшитиш ва такрорлаш. 3.Эшитиш орқали таянч сўз ва ибораларни танлаш.
	2. Ўқиш ва кўриш воситасида билиб олиш.	4. Эшитиш ёки кўриш жараёнида ёзиб олиш. 5. Ўқиш ва такрорлаш. 6. Ўқиш жараёнида ёзиб бориш.
Б – Ўрта босқич (нутқача бўлган машқлар)	3. Матнни шакллантириш (оғзаки ёки ёзма).	7. Бирламчи таянч сўзларни жойлаштириш. 8. Иккиламчи воситалар ёрдамида матнни кенгайтириш. 9. Материалларни ёзма жойлаштириш. 10.Сўз ва сўз шакллари танлаш, муқобиллари билан алмаштириш. 11. Матнни оғзаки таҳрир қилиш. 12. Матнни ёзма таҳрир қилиш. 13. Матнни оғзаки сўзлаб бериш. 14. Матнни ижодий сўзлаш. 15. Тил воситаларини тартиблаш.
	4. Нутқни қолипга солиш.	16. Гапларни нутқий қолипларга солиш. 17. Гапларнинг таркибий қисмларини жойлаштириш. 18. Гапларни ўз ўрнига жойлаштириш. 19. Матнни қисқартириш ёки кенгайтириш.
В – Юқори босқич (нутқ жараёни)	5. Нутқни сўзлаш.	20. Матнни ўқиш ва сўзлаб бериш. 21. Таянч сўзлар воситасида гапириш. 22. Матнни режа асосда гапириш.

		23. Матнни қисқартириб гапириш. 24. Матнни тўлиқ гапириб бериш.
--	--	--

Бунда машқлар турларини босқичма-босқич изчилликда қуйидагича ўтказиш тавсия қилинади:

А. Илк – нутққа тайёрлов босқичида кўзда тутилган 7 та машқда эшитиш ёки кўриш, имитация ва ўқиш кўникмаларини ҳосил қилиш юзасидан махсус ишлар олиб борилиши назарда тутилади. Бунда айниқса эшитиш кўникмасига алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

Тилни ўрганиш жараёнидаги энг қийин муаммо шу тилдаги матнни эшитиш орқали тушуниш ва мустақил жавоб бериш ҳисобланади. Гапириш ва эшитиш бир-бири билан узвий боғлиқ ҳодисалардир. Оғзаки мулоқот суҳбатдош нутқини бевосита эшитиш ва тушунган ҳолда унга жавоб беришдан иборат бўлиб, мазкур жараёнда суҳбатдошларнинг ҳар бири ҳам тингловчи, ҳам сўзловчи вазифасини бажаради. Шу боис оғзаки монологик нутқни ўстиришда нутққа тайёрлов машқларида эшитишга ўргатиш машқлари муҳим ўрин тутаяди. Бунда, айниқса, аудиоматнлардан фойдаланиш катта самара беради.

Эшитишга ўргатиш машқларини матнни қабул қилишга тайёрлаш, аудиоматнни тинглаб қабул қилиш, эшитилган матн асосида ўтказиладиган машқлар гуруҳига бўлиш мумкин.

1-гуруҳ машқлари матнни эшитишга тайёрлов машқларининг мақсади талабаларни қизиқтириш, аутентик матнларни қабул қилиш ва тушуниш билан боғлиқ лингвистик ва психологик қийинчиликларни бартараф қилиш, матнда берилаётган касбий мавзу соҳасида талабалар эга бўлган нутқий ва ҳаётий тажрибани ишга солиш ҳамда ахборотни, унинг таркиби ва мазмунини яхши эслаб қолиш учун йўналишлар беришдан иборат бўлиши лозим.

Бунинг учун ўқитувчи талабаларга:

- қандай матнни эшитиш ҳақида хабар бериши;
- аудиоматнда учрайдиган нотаниш сўзлар ва соҳавий терминлар маъносини тушунтириши;
- калит сўзлар, жумлалар ва нутқий қолипларни бериши;
- матннинг асосий мазмунини 1-2 жумла билан ифодалаш;
- аудиоматннинг қисқа, соддалаштирилган вариантини бериш;
- эшиттириладиган матн мавзуси, мазмуни бўйича асосий тушунчалар режасини бериши мумкин.

Маълумки, эшитиш машқлари тинглаб тушуниш кўникмаларини ривожлантиради ва, айни пайтда, талабаларда тинглаб тушунганларини сўзлаб бериш кўникмаларини ҳосил қилишга ҳам замин тайёрлайди. Афсуски, ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўқитишда машғулотларда эшитиш машқларидан

кўп фойдаланилмайди. Мазкур ҳолат, кўпинча, русийзабон ўқувчи-талабаларнинг тил муҳотида яшаётганлиги билан изоҳланади. Бироқ, ўқув машғулотларида тинглаб тушуниш бўйича махсус машқлар олиб борилмаслиги ўқувчи-талабаларда эшитганларини мустақил сўзлаб бериш кўникмаларининг шаклланишга олиб келди. Бизнингча, рус гуруҳлари талабаларини оғзаки монологик нутққа ўргатишда нутққа тайёрлов босқичига, хусусан, тинглаб тушуниш кўникмаларини шакллантиришга эътиборни кучайтириш ниҳоятда зарур.

2-гуруҳ машқлари матнни эшитиш жараёнидан иборат бўлиб, бунда ўқитувчи аввалдан коммуникатив вазифани белгилаб олиши, яъни матн нима мақсадда эшиттириляётганлиги, талабалар матнни қандай тинглашлари кераклиги, матн мазмунини тушуниш жараёни қандай кечишини аниқ режалаштириши керак бўлади. Бу матндаги асосий ва қўшимча ахборотларни ажрата олиш кўникмаларининг шаклланишига олиб келади. Матнни эшитишнинг илк босқичида талабаларга матннинг асосий мазмунини тушуниш ёки керакли ахборотни аниқлаш юзасидан машқлар бажартириш мақсадга мувофиқ. Бунда фикрларни жамлаб олиш, хотирада сақлашга қаратилган калит сўзлар ва жумлаларни қайд қилиб бориш; аудиоматннинг зарур ўринларини ёзиб бориш каби машқлар талабаларнинг ўз фикрини оғзаки ифодалашда таянч бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, иккинчи тил таълимида эшитиш машқлари жараёнида матннинг босма вариантыга таяниш ҳам самарали натижалар беради. Бундай усул матн мазмунини тушунишни енгиллаштиради, матнни яхши эслаб қолиш ва тез ўзлаштирилишини таъминлайди.

3-гуруҳ машқлари талабаларда аудиоматндаги ахборотни у ёки бу даражада изоҳлаш, шарҳлаш, таҳлил қилиш билим ва кўникмаларини ривожлантиришга ва матн мазмунини ўзлаштиришга қаратилади. Машқларнинг бу гуруҳи:

- матнни қисмларга бўлиб гапириб бериш;
- матнни давом эттириш;
- талаба учун янги, аҳамиятли, қизиқарли ёки 2-даражали, муҳим бўлмаган, қизиқарли бўлмаган нарсаларни изоҳлаш;
- калит сўзлар ёки жумлаларга таяниб воқеа, ҳодиса, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларини баҳолаш;
- эшитиш жараёнида тўлдирилган жадвал, чизмаларга асосланиб саволларга жавоб бериш;
- матн мазмунига мос сарлавҳа танлаш ва сарлавҳани изоҳлаш каби топшириқларни ўз ичига олади.

Б. Ўрта босқич – ташқи нутққача бўлган гапиришга ўргатиш машқларидан иборат бўлиб, у 2 гуруҳга бўлинади.

1-группада боғланишли матн тузиш кўникмаси қуйидагича шакллантирилади:

- сўз ва сўз шакллари муқобилларидан фойдаланиб, материалларни ёзма жойлаштириш;

- аввал бирламчи таянч сўзлар воситасида, сўнгра иккиламчи воситалар ёрдамида матнни кенгайтириш;

- матнни оғзаки, сўнгра ёзма таҳрир қилиш;

- матнни аввал айнан ўзгаришсиз сўзлаб бериш, сўнгра ижодий сўзлаб беришни ташкил этиш орқали амалга оширилади.

Ташқи нутққача бўлган машқларнинг 2-группада нутқни тузиш, муайян қолипга солиш вазифаси амалга оширилади. Бу кўникма:

- тил воситаларини тартибланиш ва гапларни нутқий қолипларга мувофиқлаштириш;

- гапларнинг таркибидаги сўз бирикмаларини жойлаштириш;

- матнни қисқартириш ёки кенгайтириш воситасида шакллантирилади.

В. Юқори босқич – ташқи нутқ, яъни нутқни сўзлаш жараёнидан иборат бўлиб, бунинг учун қуйидаги кўникма ва малакаларни ҳосил қилишга қаратилган машқлар бажартирилиши кўзда тутилади:

- матнни таянч сўзлар воситасида сўзлаб бериш;

- матнни режа асосида гапириш;

- матнни қисқартириб гапириш;

- матнни тўлиқ гапириб бериш ва ҳ.з.

Мазкур синф соатларида қўллашда матн мазмуни, ҳажми ва матндан кўзда тутилган мақсадга, нутқ вазияти, сўзловчининг ҳолатига, шунингдек, аудитория имкониятига боғлиқ ҳолда турли топшириқлардан фойдаланиш мумкин. Бунинг учун талабаларни ўзбек тилида боғланишли нутқ тузишга ўргатиш ва оғзаки монологик нутқини шакллантиришга қаратилган 4 туркумдаги топшириқларни босқичма-босқич бажартириш мақсадга мувофиқдир. Боғланишли матнлар юзасидан шу каби топшириқлар устида иш олиб бориш талабаларнинг матн мазмунини тинглаб тушуниш малакалари шаклланишига, яъни матн мазмунини тўлиқ ўзлаштириш, матнни тушунган ҳолда гапириш малакасини шакллантиришга олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Абдурахмонова М., Аббосова Г. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов асарлари асосида ўзбек тилидан нутқ ўстириш бўйича қўлланма. – Т.: ЖИДУ, 2009. – 56 б.
2. Абдуқодиров А.А., Пардаев А.Х. Масофали ўқитиш назарияси ва амалиёти. – Т.: Фан, 2009. – 146 б.

3. Абдуқодиров А.А., Астанова Ф.А., Абдуқодирова Ф.А. “Case-study” услуби: Назария, амалиёт ва тажриба. – Т.: Тафаккур каноти, 2012. – 132 б.
4. Авазов Н. Хонлиқлар даврида солиқ тизими <http://www.e-tarix.uz/vatan-tarixi/690-maqola.html>
5. Азимов, Э.Г., Щукин, А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам).–Москва: ИКАР, 2009.–448 с.
6. Азимова Ҳ.И., Файзуллаева Ш.М., Балтабаева Г.И., Азимова У.А. Ёзув техникаси ва оғзаки нутқ / Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2014. – 242 б.
7. Ақобиров С.Ф. Тил ва терминология. – Т.: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1968. – 40 б.
8. Аминов М., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Маҳмудов Н. Иш юритиш/ амалий қўлланма. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2014. – 456 б.
9. Арабско-русский словарь. – Т.: Камалак, том 1, 1994. – 456 с., том 2, 1994.– 484 с.